

De markt is...groen!

Inspiratie voor integratie van duurzaamheid in
lesmateriaal voor het vak economie in het
voortgezet onderwijs

Anniek Herder

18 juli 2019

Over dit rapport

Dit rapport is geschreven in opdracht van de Jonge Klimaatbeweging, Jongeren Milieu Actief, Studenten voor Morgen en de Nationale Jeugdraad. Zij concluderen dat het onderwijs van nu jongeren niet of nauwelijks voorbereidt op een (werkzaam) leven in de wereld van morgen. Ze willen docenten daarom handvatten geven om duurzaamheid nu al een plek te geven in de lessen. Dit rapport draagt daaraan bij middels een analyse van de huidige leermiddelen.

Over Profundo

Met gedegen onderzoek en advies wil Profundo een praktische bijdrage leveren aan een duurzame en sociaal rechtvaardige wereld. Met diensten op maat helpen we onze opdrachtgevers om hun duurzame ambities te realiseren. Thematisch houden we ons bezig met grondstofketens, de financiële sector en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Meer informatie over Profundo is te vinden op www.profundo.nl.

Auteurs

Het onderzoek voor dit rapport is uitgevoerd en beschreven door Anniek Herder, met bijdragen van diverse experts uit het voortgezet onderwijs. Het rapport dient als volgt geciteerd te worden: Herder, A. (2019), *De markt is...groen! Inspiratie voor integratie van duurzaamheid in lesmateriaal voor het vak economie in het voortgezet onderwijs*, Amsterdam, Nederland: Profundo.

Foto op de voorpagina: iStock ID 2882405 | ooyoo, Tokyo, Japan.

Disclaimer

Profundo neemt de grootst mogelijke zorgvuldigheid in acht bij het verzamelen van informatie en het verwerken daarvan in publicaties, maar kan niet garanderen dat deze publicatie volledig is. Profundo neemt geen verantwoordelijkheid voor fouten in de gebruikte bronnen, noch voor veranderingen na de publicatiedatum. Deze publicatie is bedoeld voor informatieve doeleinden en dient niet te worden gelezen als een rapport dat goedkeuringen, verklaringen of garanties van welke aard dan ook verstrekt. Profundo zal geen aansprakelijkheid aanvaarden voor schade die voortvloeit uit het gebruik van deze publicatie.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
1 Kerndoelen en eindtermen	2
1.1 Algemene economie.....	2
1.2 Bedrijfseconomie	2
2 Leermiddelen	4
3 Toekomst	6
3.1 Curriculum.nu.....	6
3.2 Behoeften	7
4 Conclusies en aanbevelingen	7
Respondenten	9
Bronverwijzingen	10

Inleiding

Een groep jongerenorganisaties, namelijk Jonge Klimaatbeweging, Jongeren Milieu Actief, Studenten voor Morgen en de Nationale Jeugdraad, is het project 'De Onderwijzer' gestart, omdat ze concluderen dat het onderwijs van nu jongeren niet of nauwelijks voorbereidt op een (werkzaam) leven in de wereld van morgen. In de dagelijkse praktijk van het voortgezet onderwijs is onvoldoende aandacht voor thema's als circulair gebruik van grondstoffen en hernieuwbare alternatieven voor fossiele brandstof in een vak als economie, terwijl de Tweede Kamer al vier jaar geleden de motie "integratie van duurzaamheid in het Nederlandse onderwijs" heeft aangenomen. Hoewel er op dit moment in opdracht van het Ministerie van Onderwijs wordt gewerkt aan een curriculumherziening voor basis- en voortgezet onderwijs (het traject Curriculum.nu), zal het nog wel even duren voor dat nieuwe curriculum in scholen van kracht is, en bovendien is de integratie van duurzaamheid daarin nog een vraagstuk. De jongerenorganisaties willen docenten daarom handvatten geven om duurzaamheid nu al een plek te geven in de lessen.

Het onderzoek zal input genereren voor de door opdrachtgevers te ontwikkelen digitale tool met tips, ideeën en good practices over het integreren van duurzaamheid in het lesmateriaal van het voortgezet onderwijs, en in het bijzonder havo en vwo. De centrale vraag hierbij is *Welke goede voorbeelden uit de praktijk zouden kunnen bijdragen aan de integratie van duurzaamheid in het vak economie voor het voortgezet onderwijs?*

Op basis hiervan zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

1. Hoe wordt er door Curriculum.nu over duurzaamheid gedacht?
2. Is duurzaamheid onderdeel van de exameneisen voor het vak economie? Zo ja, hoe?
3. Hoe wordt duurzaamheid behandeld in de meest gangbare lesmethoden voor het vak economie?
4. Welke andere manieren gebruiken docenten tijdens hun lessen om aandacht te geven aan duurzaamheid bij het vak economie?
5. Op welke andere manieren besteden scholen aandacht aan duurzaamheid in hun curriculum?

Voor het beantwoorden van de vragen zijn websites en rapporten van relevante organisaties bestudeerd en diverse onderwijsexperts geïnterviewd. Het is daarbij niet het doel geweest om een representatief en volledig beeld te geven van wat er in het veld gebeurt, wel om inspirerende ideeën en informatiemateriaal te kunnen presenteren.

In dit onderzoek wordt de definitie van de VN-commissie Brundtland gevolgd als het gaat over duurzaamheid: "Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen." Duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen kan dan worden beschouwd als de mate waarin organisaties, en hun producten of diensten, bijdragen aan het tot standkomen van duurzame ontwikkeling.

Het onderzoek richt zich om praktische redenen op één specifiek vak: economie. Duurzaamheid wordt door de jongerenorganisatie voor dit vak doorvertaald als aandacht voor duurzame transities zoals het omschakelen van:

- lineair gebruik naar het circuleren van grondstoffen;
- van het gebruik van fossiele brandstoffen naar hernieuwbare alternatieven; en
- van de 'oude' naar de 'nieuwe' economie.

Tijdens het desk research en de gesprekken met docenten en experts uit het voortgezet onderwijs is uiteraard ook gevraagd naar voorbeelden uit andere vakken en schoolbrede initiatieven.

1 Kerndoelen en eindtermen

Het voortgezet onderwijs in Nederland omvat het onderwijs dat wordt gegeven na het basisonderwijs en na het speciaal onderwijs.¹ Het voortgezet onderwijs kent drie soorten, namelijk de vmbo, havo en vwo. Het hoger algemeen voortgezet onderwijs (havo) bereidt leerlingen voor op een studie in het hoger beroepsonderwijs (hbo) en duurt 5 jaar. Het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo) bereidt leerlingen voor op een studie aan de universiteit en duurt 6 jaar. Het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) duurt 4 jaar en kent 4 leerwegen die van elkaar verschillen in niveau en omvang van beroepsgericht en theoretisch onderwijs. Het vmbo bereidt leerlingen voor op een opleiding in het mbo. Soms kunnen leerlingen na het vmbo doorstromen naar de havo. Bij havo en vwo is het vak economie verplicht in de bovenbouw in het profiel Economie en Maatschappij.²

In deze studie wordt vooral gekeken naar de leermiddelen en de exameneisen voor havo en vwo. Twee economievakken zijn daarbij relevant: algemene economie en bedrijfseconomie. Het vak bedrijfseconomie heet nu nog management en organisatie. Het centraal examen daarvan wordt voor het laatst afgenomen in 2019 voor havo en in 2020 voor vwo.

De exameneisen en leermiddelen voor havo en vwo worden in de volgende paragrafen besproken. Het materiaal is doorzocht op de volgende termen: duurzame/duurzaam(heid), MVO, maatschappelijk(e), circulair(e), kringloop, transitie, hernieuwbaar/henieuwbare en milieu.

1.1 Algemene economie

Het huidige examenprogramma economie voor havo/vwo, waarin de onderdelen waar een leerling bij het centraal examen op getoetst wordt op hoofdlijnen worden vastgesteld door de minister van onderwijs, bevat geen van de zoektermen.³

De syllabus (een toelichting op het centraal examen van het College voor Toetsen en Exames, CvTE) voor economie vwo bevat nauwelijks aanknopingen met het concept duurzaamheid. Domein H (Concept Welvaart en Groei) biedt een opening voor docenten om over duurzaamheid in de economie te praten: "De kandidaat kan in contexten herkennen en toepassen: De reële en monetaire kringloop waarbij de volgende sectoren worden onderscheiden: gezinnen, ondernemingen, overheid, buitenland en financiële instellingen. (...) Indicatoren die de kwaliteit van de productiefactor kapitaal en/of productiviteit bepalen, zoals:

- onderzoek en ontwikkeling
- internationalisering
- creatieve destructie en (duurzame) innovatie." ⁴

Bij het Domein B (Schaarste) zou de docent over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen kunnen spreken. De meeste begrippen en concepten gaan verder uit van een vrij traditioneel beeld van lineaire groei in economie en welvaart.

1.2 Bedrijfseconomie

In de examenprogramma's management en organisatie vwo staan geen van de genoemde zoektermen.⁵

In de syllabus centraal examen voor management en organisatie vwo wordt het bedrijf 'duurzame' genoemd, maar in de enge zin van het woord: "verklaren waarom de uitgaven voor de aanschaf en installatie van *duurzame* activa worden getransformeerd tot kosten die op bepaalde perioden drukken."⁶ Het woord 'maatschappelijk' wordt ook genoemd, maar niet in de context van maatschappelijk verantwoord ondernemen.

In de examenprogramma's bedrijfseconomie voor havo (waarvan het centraal examen voor het eerst zal worden afgenomen in 2020) en vwo (voor het eerst afgenomen in 2021) staan geen van de genoemde zoektermen.⁷

In de syllabussen centraal examen voor bedrijfseconomie havo en vwo wordt van de leerling verwacht dat die de plaats van de organisatie in de maatschappij kan beschrijven en het bestaansrecht van de organisatie kan uitleggen – subdomein B3 Perspectief op de organisatie.⁸ Ter voorbereiding hierop zou in de lessen maatschappelijk verantwoord of duurzaam ondernemen aan bod kunnen komen, maar het is geen examenstof. Dat dit onderwerp in het examenprogramma is opgenomen zou beschouwd kunnen worden als een vooruitgang ten opzichte van het examenprogramma van het vak management en organisatie. Eén docent meldde overigens dat er in het centraal examen 2019 volgens haar voor het eerst een vraag was waarin duurzaamheid de context vormt in de opgave. Deze opgave ging over voor- en nadelen van het kopen of leasen van wasmachines. Een ander noemt opgaven over het fileprobleem, CO₂-uitstoot en duurzaam produceren.

In het examen geeft het domein H Keuzeonderwerpen scholen de ruimte om naast het verplichte programma 'eigen' onderdelen toe te voegen. De Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) stelt dat het onderdeel keuzeonderwerpen door scholen gebruikt kan worden om actuele ontwikkelingen binnen de bedrijfseconomie die zich nog niet hebben vertaald in stof voor het centraal examen mee te nemen in het onderwijs. Een docent kan daarmee zelf met de leerlingen de veranderingen in de omgeving ontdekken en duiden.

Als mogelijke keuzeonderwerpen stelt de vakvernieuwingscommissie van SLO bij bedrijfseconomie de volgende onderwerpen voor:

- maatschappelijk verantwoord ondernemen;
- sociaal ondernemerschap;
- circulair ondernemen; en
- decarbonization.

Op de website van SLO zijn diverse downloads met voorbeelden beschikbaar om de onderwerpen in de klas te behandelen.⁹ Hoeveel scholen dit daadwerkelijk aanbieden is niet bekend.

De kerndoelen en eindtermen zijn wettelijk vastgelegd, maar scholen en docenten hebben de vrijheid om de onderwijsinhoud verder samen te stellen. Zo kunnen scholen gepersonaliseerd leren stimuleren en inspelen op actualiteiten en maatschappelijke ontwikkelingen. Op de website [Leerplan in Beeld](#) van SLO hebben scholen toegang tot zogenaamde 'designtools' voor het ontwerpen van een eigen curriculum per vak. Helaas is het materiaal ten tijde van de onderzoek niet beschikbaar waardoor niet gecontroleerd kan worden in hoeverre duurzaamheid daarbij aan bod komt.

2 Leermiddelen

Het aanbod van levering van leermiddelen in het voortgezet onderwijs is sterk geconcentreerd. In de periode 2014 tot 2017 zijn er drie distributeurs die zo'n 90% van de leerlingen bedienen: VanDijk, Iddink en Osinga & de Jong. Zij leveren de leermiddelen die door de uitgevers geproduceerd worden. Uitgevers leveren ook direct aan scholen. Uitgevers verschillen onderling van elkaar in het aanbod van leermiddelen dat zij aanbieden. Niet elke uitgever biedt voor elk vak een alternatief. De markt wordt momenteel gedomineerd door drie uitgevers, namelijk Noordhoff Groep, Malmberg Groep en Thieme Groep. Op basis van gegevens van distributeur VanDijk wordt gesteld dat deze drie uitgevers 80% van de markt voor verbruiksboeken, gebruiksboeken en digitale leermiddelen in handen hebben. Het gezamenlijke marktaandeel van Intertaal Import Groep, Edu'Actief Groep, Essener uitgeverij Groep, Deviant Groep, LWEO Groep, Eisma Groep en Intertaal Eigen Uitgave Groep bedraagt minder dan 10% van de markt voor verbruiksboeken. De overige uitgevers bedienen de laatste 10% van de markt.¹⁰

Deze cijfers zijn voor individuele vakken mogelijk niet geheel representatief omdat sommige uitgevers zeer specialistisch zijn. Zo biedt LWEO alleen materiaal voor het vak economie aan en heeft het naar eigen zeggen het grootste marktaandeel daarin.

Er zijn op scholieren.com verslagen te vinden over de methoden die deze uitgevers aanbieden voor economie en bedrijfseconomie.¹¹ De volgende methoden voor economie worden als populair aangemerkt op basis van de aantallen verslagen die scholieren op de site publiceren: LWEO, Pincode en Percent.¹² Voor bedrijfseconomie worden op www.scholieren.com de methoden In balans (Van Vlimmeren), Percent en Rendement als populair aangemerkt.¹³

• EcoMo	Thieme Meulenhoff
• Economie in Praktijk	Noordhoff Uitgevers
• Economie in Context	Thieme Meulenhoff (wordt vervangen)
• Economie voor Jou	Tilburg University en Universiteit Maastricht
• Economisch bekeken	Malmberg Groep
• In Balans	Van Vlimmeren
• Index	Thieme Meulenhoff
• Kern van de economie	WalburgPers Educatief
• Lesbrieven Kopen en werken	Stichting Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs
• LWEO	Stichting Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs
• Percent	Thieme Meulenhoff
• Pincode	Noordhoff Uitgevers
• Praktische Economie	Malmberg Groep
• ViaDELTA Economie zonder grenzen	S.M.D. Educatieve Uitgevers
• 200% M&O	Thieme Meulenhoff

De geïnterviewde docenten gebruiken tijdens hun lessen de volgende methodes: Economie moet je doen, LWEO, Lesbrieven Stoffels, In Balans (voor BE) en Praktische Economie (voor AE), Kern van de Economie. Ook vullen ze dit aan met eigen materiaal.

De methoden zijn niet (volledig) online in te zien. Verzoeken voor proefexamplaren of -licenties kunnen alleen aangevraagd worden door scholen en docenten. Op basis van de beperkte inhoud die online wordt gepresenteerd en op basis van gesprekken met betrokken experts (docenten, auteurs en uitgevers) kan geconcludeerd worden dat er weinig tot geen aandacht is voor de onderwerpen duurzaamheid, duurzame ontwikkeling en circulaire economie in lesmethoden. Het wordt soms het zijdelings behandeld in oefenopgaven, zoals in de methodes *Economie moet je doen* (van L&M Educatief) en Pincode (Noordhoff).

Uitgeverij Stoffels werkt met lesbrieven voor de vakken economie en bedrijfseconomie zodat de docent zelf de regie heeft over het programma. De lesbrieven dekken in principe het hele examenprogramma voor een vak, maar de docent kan zelf de volgorde bepalen of bijvoorbeeld een aantal lesbrieven kopen die een deel van het programma dekt en voor andere onderwerpen zelf lesmateriaal ontwikkelen. De *Lesbrief Circulaire Economie* is geschreven als keuzeonderwerp en kan behandeld worden in 6 lessen zodat er voldoende tijd over blijft voor het reguliere programma. Het is de enige uitgever die specifiek materiaal heeft ontwikkeld over duurzaamheid en duurzame ontwikkeling in het kader van economie. Eén docent geeft aan dat ze graag werkt met de lesbrief om te benadrukken dat de economie momenteel in transitie is van lineair naar circulair.

Alle uitgevers geven aan dat het examenprogramma leidend is voor het ontwikkelen van de methoden, met name in de bovenbouw. Het primaire doel van de methoden is om de leerlingen voor te bereiden op het examen en de docenten daarin te ondersteunen. Duurzaamheid is momenteel geen concept dat in het examenprogramma zit en daardoor wordt er in de leermiddelen geen aparte aandacht aan besteed.

Uitgevers stellen dat ze een neutrale positie zouden moeten innemen ten aanzien van de inhoud van de lesmethoden. Wanneer gevraagd naar hun mening over voorstellen voor een nieuw curriculum zullen ze hoogstens commentaar geven op de haalbaarheid voor de leerling om de gewenste stof te kunnen leren binnen een bepaalde periode. Het lijkt erop dat uitgevers huiverig zijn om een 'idealistisch' onderwerp als duurzaamheid te verwerken in lesmethoden. Het concept achter de circulaire economie is kennelijk nog niet zo breed gedragen dat het naast het klassieke, lineaire economische model behandeld zou kunnen worden. Terwijl je, volgens één docent, best een complete methode zou kunnen maken waarin duurzaamheid als invalshoek steeds terugkomt bij alle andere vaardigheden en termen die de leerling moet leren.

Een uitgever die materiaal wilde ontwikkelen over gedragseconomie ervaarde echter ook dat docenten geen behoefte hebben aan een methode die onderwerpen behandelt die niet worden verwacht op het centraal examen. Docenten, zo verklaarde hij, staan behoorlijk onder druk om ervoor te zorgen dat de leerling slaagt en beschouwen het al als een hele opgave om alle verplichte stof te behandelen. Er is simpelweg geen tijd om aan al die andere maatschappelijk relevante onderwerpen (gezondheid, biodiversiteit, diversiteit, klimaatverandering etc.) aandacht te schenken.

Uit alle gesprekken werd duidelijk dat, zolang duurzaamheid geen verplichte stof is in het examen, het van de invulling door de docent en het gehele team op school zal afhangen of en hoe het onderwerp in het onderwijs wordt geïntegreerd. De school heeft in theorie vrije ruimte om andere onderwerpen dan die welke in het examenprogramma verplicht zijn aan bod te laten komen. Maar in de praktijk zal dat beperkt zijn, zeker in het geval dat de klas niet erg vordert met de lesstof en nog niet voldoende is voorbereid op het examen. De school zal daarin keuzes moeten maken, het liefst gedragen door het hele team, zolang de overheid dat niet voor hen doet via het examenprogramma.

3 Toekomst

3.1 Curriculum.nu

Sinds het voorjaar van 2018 loopt er landelijk een proces om een nieuw curriculum te ontwikkelen voor het primair en voortgezet onderwijs. Hier zijn 125 leraren, 18 schoolleiders en 80 ontwikkelscholen bij betrokken. Het strekt zich uit over 9 leergebieden waaronder Mens & Maatschappij – waar de huidige vakken economie en bedrijfseconomie onder vallen. De kerndoelen en eindtermen van het onderwijs zullen worden geactualiseerd met de opbrengst van het traject. De laatste consultatieperiode is ingegaan op 7 mei 2019 en loopt tot 11 augustus 2019. De presentatie van de ontwikkelde bouwstenen zal plaatsvinden op 10 oktober.¹⁴

De ontwikkelteams hebben vier mondiale thema's benoemd waar bijna alle leergebieden een bijdrage aan leveren: duurzaamheid, globalisering, gezondheid en technologie. Ze zijn van belang omdat ze op wereldschaal spelen en iedereen er individueel mee te maken heeft. Ze sluiten aan bij de *sustainable development goals (SDGs)* van de Verenigde Naties. Curriculum.nu beschrijft het thema duurzaamheid als volgt: "Het thema duurzaamheid omvat: het belang van ecosystemen en landschappen voor de gezondheid, veiligheid en andere behoeften van mensen en andere soorten. Daarbij horen bedoelde en onbedoelde invloeden van mensen op ecosystemen en op landschappen. Ook omvat het thema duurzaamheid de maatregelen om die invloeden zo te sturen dat de belangen van mensen en andere soorten – hier en elders, nu en in de toekomst – zo weinig mogelijk geschaad worden, met alle dilemma's van dien. Onder deze omschrijving valt bijvoorbeeld de klimaatdiscussie, maar ook het belang van schoon water, van biodiversiteit, en het verbruik van grondstoffen."¹⁵

In het conceptvoorstel voor het leergebied Mens en Maatschappij zijn duurzaamheid en duurzame ontwikkeling opgenomen als grote opdrachten (de kern van wat leerling nodig heeft om de wereld te kunnen begrijpen en daarin adequaat te kunnen handelen) en als bouwstenen (vertaling van de grote opdrachten in wat leerlingen per fase aan kennis en kunde nodig hebben). Voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs wordt dit verder uitgewerkt, maar voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs worden alleen aanbevelingen gegeven.¹⁶

curriculum.nu

Overzicht grote opdrachten en bouwstenen

Referentiekaders		Kennis		Vaardigheden					
		Grote Opdrachten	Bouwstenen	11 Denkwijzen	12 Werkwijzen	12.1 Informatie verwerven en verwerken 12.2 Onderzoeken 12.3 Waarderen, redeneren en argumenteren			
Geografisch referentiekader		1 Plaats en ruimte	1.1 Wereldbeeld 1.2 Ruimtelijke ontwikkeling				11.1 denken in tijd en ruimte		
Chronologisch referentiekader		2 Tijd en Chronologie	2.1 Tijdsindeling en oriëntatiekennis 2.2 Historische ontwikkelingen				11.2 denken vanuit meerdere perspectieven		
Maatschappelijk referentiekader	Economische aspecten	3 Welvaart, schaarste en verdeling	3.1 Keuzegedrag 3.2 Producteren en organiseren				11.3 denken vanuit jezelf en vanuit anderen		
	Sociale en persoonlijke aspecten	4 Welzijn	4.1 Welzijn				11.4 denken in overeenkomsten en verschillen		
	Culturele aspecten	5 Ethiek 6 Diversiteit	5.1 Waarden en idealen 6.1 Mensbeeld en identiteit 6.2 Cultuur				11.5 denken in oorzaken en gevolgen		
	Politieke aspecten	7 Macht en Gezag	7.1 Organisatie van macht 7.2 Invloed en beïnvloeding 7.3 Samenwerking en conflict				11.6 denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden		
Vraagstukken		8 Globalisering	8.1 Globalisering				11.7 denken in betekenis		
		9 Duurzame ontwikkeling	9.1 Duurzame ontwikkeling						
		10 Technologie	10.1 Technologie						

Bron: Curriculum.nu (2019, 7 mei), *Conceptvoorstellen Leergebied Mens en Maatschappij*, Curriculum.nu

Het valt op dat de meeste geïnterviewde docenten niet bekend zijn met Curriculum.nu of, als ze er wel van gehoord hadden, niet bekend zijn met de inhoud van de conceptvoorstellen die er nu liggen. Docenten die het traject en de conceptvoorstellen wel kennen vinden dat duurzaamheid nog niet voldoende is geïntegreerd. Waar de één hoopvol is omdat duurzame ontwikkeling als bouwsteen wordt benoemd, een eerste signaal dat er ook in het onderwijssysteem verandering zal komen, vindt een ander de aanbevelingen voor de bovenbouw nog veel te abstract, klinisch en vrijblijvend. Ook ontbreekt het volgens hen in de tekst aan urgentie. Uitgevers geven aan dat er nog veel werk verzet moet worden voordat het programma duidelijk genoeg is om daarvoor leermiddelen te kunnen ontwikkelen.

3.2 Behoeften

Alle docenten zeggen meer te willen doen met het onderwerp duurzame ontwikkeling, juist omdat zij de nieuwe generatie klaarstomen voor de toekomst. Een aantal wenst daarom dat er lessen, presentaties of actieve workshops door externen gegeven zou worden op school. Dit vereist echter opname in de jaarplanning van school – wat dus bemoeilijkt wordt doordat het geen verplicht examenonderdeel is.

Docenten hebben behoefte aan korte, activerende en inspirerende lesvormen. Bijvoorbeeld documentaires of films van maximaal 15 minuten. Als materiaal langer duurt dan 2 lessen moet je het al inplannen tijdens het schooljaar. Docenten vinden het handiger om filmpjes, artikelen, krantenberichten e.d. binnen handbereik te hebben waarmee ze zelf een les kunnen maken. Idealiter zouden ze dit op één centrale plek moeten kunnen vinden zodat het niet veel tijd hoeft te kosten om een les voor te bereiden. Het idee achter een initiatief als GroenGelinkt.nl vinden de respondent daarom erg goed, al is de kwaliteit van het aangeboden materiaal, de informatie over de inhoud en de toegankelijkheid ervan niet altijd gelijk. Het zou daarom goed zijn als er een kwaliteitsborging is op het platform waar het materiaal in de toekomst zal worden aangeboden – Kennisnet.nl.

Geld is overigens ook een beperkende factor. Materiaal zou het liefst gratis beschikbaar moeten zijn. Bij excursies en bedrijfsbezoeken is dat bijvoorbeeld ingewikkeld. Enerzijds kan het enorm educatief en inspirerend zijn om op bezoek te gaan bij een bedrijf met een duurzaam of circulair product, anderzijds wil je de mensen die zulke bedrijven opzetten niet van hun werk houden. Dat betekent al snel dat de school een extra ouderbijdrage moet vragen omdat het de middelen niet heeft om een vergoeding aan zo'n bedrijf te betalen.

4 Conclusies en aanbevelingen

Dit verkennende onderzoek, uitgevoerd op basis van desk research en (zowel schriftelijke als telefonische) interviews, heeft de volgende inzichten opgeleverd:

- De exameneisen voor Economie en Bedrijfseconomie kennen geen onderwerpen als duurzaamheid, duurzame ontwikkeling en circulaire economie. Sommige concepten in de examenprogramma's (bestaansrecht van een organisatie, welvaart en groei, schaarste) zouden wel kunnen fungeren als kapstok voor de docent om discussies in de klas te hebben of opdrachten over te maken.
- Het examenprogramma is leidend voor de ontwikkeling van leermiddelen door de uitgevers. Hierin worden de onderwerpen duurzaamheid, duurzame ontwikkeling en circulaire economie niet als aparte concepten behandeld, hoogstens als oefenopgave of als aanleiding voor de docent om discussie te voeren in de klas.

- De grote uitgevers zien zichzelf niet als normstellend. Als hun gevraagd wordt input te leveren voor de inhoud van het ondewijs, zoals in het traject Curriculum.nu, zullen ze vooral kijken naar de haalbaarheid en toetsbaarheid van de gevraagde eindtermen en kerndoelen.
- Docenten geven aan dat leermiddelen niet of nauwelijks aandacht besteden aan duurzaamheid, duurzame ontwikkeling en circulaire economie. Wanneer er op school wel aandacht aan deze onderwerpen wordt besteed, dan ontwikkelen docenten de lessen vaak zelf of is het onderdeel van schoolbrede projecten. Docenten vinden het belangrijk dat er meer aandacht voor komt en hebben behoefte aan aanvullend lesmateriaal. Tegelijkertijd verwachten ze dat het examenprogramma wordt aangepast omdat ze uiteindelijk de meeste tijd besteden aan de zaken die tijdens de examens getoetst worden.
- Het landschap van aanbieders van alternatieve leermiddelen is zeer gevarieerd. Men spreekt van een 'wildgroei' aan lesmateriaal voor duurzaamheid, waarbij de kwaliteit en/of toegankelijkheid soms te wensen overlaat. Het is voor te stellen dat docenten moeite hebben om daarin geschikt materiaal te vinden. Zowel docenten als aanbieders geven aan dat het opzetten én onderhouden van een centraal informatiepunt over het aanbod van groot belang is. Daarbij is het ook belangrijk dat er een kwaliteitstoets komt van het aanbod dat wordt gepresenteerd.
- Verder wijzen nagenoeg alle experts erop dat het integreren van duurzaamheid in het onderwijs niet docent-afhankelijk zou moeten zijn, maar gedragen zou moeten worden door het team, inclusief directie en faciliteiten. Zo wordt voorkomen dat eenmaal opgezette projecten stil komen te staan of doodbloeden als de betrokken docenten vertrekken of dat het onderwerp alleen bij bepaalde vakken aan bod komt.
- Tenslotte is men het erover eens dat het nodig is om duurzaamheid integraal op te nemen in het examenprogramma, opdat het onderwijs hierop verder wordt ingericht.

Voor de jongerenorganisaties is het aan te bevelen om erop toe te zien dat het gewenste inspiratiemateriaal beschikbaar komt op Kennisnet.nl en bekend wordt gemaakt onder docenten. Verder zouden ze actief en betrokken moeten blijven bij Curriculum.nu om duurzaamheid en duurzame ontwikkeling verder uit te werken tot concepten die geïntegreerd kunnen worden in examenprogramma's en lesmethoden. Ze kunnen ook een schakel vormen tussen docenten die graag nieuw materiaal willen ontwikkelen en hen betrekken bij het vervolg op Curriculum.nu.

Respondenten

Voor dit onderzoek zijn de volgende docenten, auteurs, uitgevers en andere onderwijsexperts geïnterviewd:

- Chris Maas Geesteranus, educatieontwikkelaar
- Deniz Tazdelen, docent Economie, SG Newton
- Elsbeth van der Meché, docent Economie, De Goudse Waarden
- Eyra Krijnen, docent Economie, Open Scholengemeenschap Bijlmer
- Falco Zwinkels, Uitgeverij Malmberg
- Hendrik Blauwendraat, docent Wiskunde, De Goudse Waarden
- I. Sandvliet, docent Economie, Christelijke Scholengemeenschap Buitenveldert
- Jan van Berkel, Stichting Landelijke Werkgroep Economie Onderwijs (LWEO)
- Linda van Haren, docent Economie, auteur lesbrief Circulaire Economie
- Mirella Vierveyzer, projectleider natuur- en duurzaamheidseducatie, NME Amstelveen
- Otto Venema, Noordhoff Uitgevers
- Peter Lammers, docent Economie, Barlaeus Gymnasium

Daarnaast zijn er nog vier experts geïnterviewd die graag anoniem wilden blijven.

Bronverwijzingen

- 1 Wetten.nl (2019), *Wet op het Voortgezet Onderwijs*, online: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002399/2019-02-01#TiteldeelIII>, bezocht in juni 2019.
- 2 Rijksoverheid (2019), *Voortgezet onderwijs*, online: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs>, bezocht in juni 2019.
- 3 CvTE (2014), *Examenprogramma economie havo vwo*, College voor Toetsen en Examens.
- 4 CvTE (2018), *Economie vwo. Syllabus centraal examen 2019*, College voor Toetsen en Examens, p. 20.
- 5 CvTE (2007), *Examenprogramma management en organisatie vwo*, College voor Toetsen en Examens.
- 6 CvTE (2017), *Management en Organisatie vwo. Syllabus centraal examen 2019*, College voor Toetsen en Examens, p. 13.
- 7 CvTE (2018), *Examenprogramma bedrijfseconomie havo CE 2020*, College voor Toetsen en Examens.
- 8 CvTE (2018), *Bedrijfseconomie havo. Syllabus centraal examen 2020*, College voor Toetsen en Examens, p. 28;
CvTE (2018), *Bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid vwo (voorheen M&O). Syllabus centraal examen 2021*, College voor Toetsen en Examens, p. 21.
- 9 SLO Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo (n.d.), *Domein H Keuzeonderwerpen*, online: <http://handreikingschoolexamen.slo.nl/bedrijfseconomie-hv/toetsen-in-het-schoolexamen/eindtermen/domein-h-keuzeonderwerpen>, bezocht in juni 2019.
- 10 Behrens, C., Buiren, K. van, Fijnje, J. en T. Smits (2017, juni), *Marktwerving leermiddelen voortgezet onderwijs*, SEO Economisch Onderzoek, p. 4 en 5.
PIANOO (n.d.), *Leermiddelenmarkt*, online: <https://www.pianoo.nl/nl/markten/onderwijs/leermiddelenmarkt>, bezocht in juni 2019.
- 11 Scholieren.com (n.d.), *Alle methodes*, online: <https://www.scholieren.com/methodes>, bezocht in juni 2019.
- 12 Scholieren.com (n.d.), *Alle vakken | Economie*, online: <https://www.scholieren.com/economie>, bezocht op 28 juni 2019.
- 13 Scholieren.com (n.d.), *Alle vakken | M&O*, online: <https://www.scholieren.com/mo>, bezocht op 28 juni 2019.
- 14 Curriculum.nu (n.d.), *Aanpak*, online: <https://curriculum.nu/ontwikkelproces/#1510934508379-a29de70f-0bb5>, bezocht in juni 2019.
- 15 Curriculum.nu (2019, mei), *Samenvatting Mondiale Thema's*, Curriculum.nu
- 16 Curriculum.nu (2019, 7 mei), *Conceptvoorstellen Leergebied Mens en Maatschappij*, Curriculum.nu

profundo

ONDERZOEK & ADVIES

Radarweg 505
1043 NZ Amsterdam
Nederland
+31-20-8208320
profundo@profundo.nl
www.profundo.nl